

कीर्तिपुर उमामहेश्वर मन्दिरस्थित सरस्वती

एक अध्ययन

—हरिराम जोशी

कीर्तिपुर डांडाको सर्वोच्च शिखरमा उमामहेश्वरको एक भग्न मन्दिर अवस्थित छ । उक्त मन्दिर ललितपुर मंगलबजारस्थित दथु तः ऊयालका प्रधान-हरूको कीर्ति रहेको कुरा त्यसै मन्दिरको एक तामापत्रबाट थाहा हुन्छ । सत्रौं शताब्दी ई. मा. निर्मित प्रस्तुत मन्दिर दूरस्थ स्थानबाट पनि देखिने भएर कीर्तिपुर डांडाको यश औ गरिमालाई यत्रतत्र सर्वत्र फिजाउनामा सक्षम भएको छ । यस यथार्थ सत्यमा यहाँ दुई मत नहोला ।

उपरोक्त उमामहेश्वर मन्दिरको बाहिर भित्र भित्ताहरूमा विभिन्न देव-देवीहरूका मूर्तिहरू प्रतिष्ठापित गरिएका छन् । पूर्वाभिमुख त्यस मन्दिरको बायाँतिर उत्तराभिमुख भई अवस्थित रहेको सरस्वतीमूर्ति सांस्कृतिक एवं धार्मिक दृष्टिले ज्यादै महत्वपूर्ण मानिन्छ । यद्यपि यो निश्चय छ—उत्तरप्राचीनकालदेखिकै सरस्वतीका मूर्तिहरू यहाँ पाइएका छन् । कीर्तिपुरदेखि आधा माइलको फासलास्थित बलम्बूखोलाको तीरमा दुवै हात नभएको उत्तरप्राचीनकालीन सरस्वती मूर्ति छ । हाडिगाउँ सत्यनारायणमन्दिरको सन्निकटमा रहेको सरस्वतीमूर्ति नवौं शदी ई. को मानिएको छ त ल. पु. टंगलको सरस्वतीमूर्ति दसौं, एघारौं शदी ई. तिरको अनुमान गरेका छन् । ल. पु. बालकुमारीको सरस्वतीको मूर्ति तेह्रौं शदी ई. को रहेको कुरा सोही स्थानको एक शिलालेखले प्रमाणित गरेको छ । (१) तर, प्रस्तुत कीर्तिपुरस्थित सरस्वतीमूर्ति सत्रौं शदी ई. को मात्र भए

तापनि यस मूर्तिको माथितिर दायाँ कोणमा नासः छोका प्रतीकात्मक चिह्नहरू कुंदिएकोले उपरोक्त यथार्थताहरूको आवश्यक ज्ञानको लागि ठूलो मद्दत पुऱ्याएको छ ।

नेपाली संस्कृति सैद्धान्तिक हुनुको साथै व्यावहारिक पनि रहेको छ । यसले कोरा ज्ञानलाई मात्र प्राथमिकता नदिई त्यसमा व्यवहारको अत्यावश्यकतालाई पनि महसूस गरेको छ । (२) प्रस्तुत मूर्तिमा कुंदिएका नासः छोका प्रतीकात्मक चिह्नहरूले नासः (सिद्धि) विनाको विद्या फलदायक नहुने भई मनुष्यलाई घोरतम दुःखमा पुऱ्याइने अत्यधिक सम्भावना-तिर चेतावनीस्वरूप स्पष्ट इंगित गरेका छन् । यसरी यस मूर्तिले नेपालको सांस्कृतिक परम्पराको स्पष्ट निर्देशन गर्न सकेको छ भन्न सकिन्छ ।

अर्को, उक्त मूर्तिको दायाँतिर नासः छोका प्रतीकात्मक चिह्नहरू राखेकोले सो सरस्वती शिवको शक्तिको रूपमा रहेको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । किनभने स्वास्नीमानिसका ११ नामहरू मध्ये वामा पनि १ रहेको छ ।

“स्त्री घोषिदबला घोषा नारी सीमन्तिनी बधूः ।
प्रतीपर्दाशिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥”३

—अमरकोशः, द्वितीय काण्डम्, मनुष्य वर्गः

यसरी भन्दैमा यहाँ यस तथ्यलाई पनि बिसन्तु छैन—कतिपय शैव एवं विष्णुमूर्तिहरूमा शक्तिलाई दायाँ तिर राखिएका छन् । (४) तर, ती मूर्तिहरूलाई अपवाद-

स्वरूपनं लिन सकिन्छ । यस आधारले पनि उपरोक्त सरस्वतीमूर्ति शिवकै शक्तिस्वरूपिणी छ भन्ने थाहा हुन्छ । स्कन्दपुराणको सूत संहितामा पनि सरस्वती शिवकी शक्तिको रूपमा चित्रित गरिएको छ । यद्यपि यो निश्चय छ-त्यस संहितामा सरस्वती चन्द्रकलायुक्त जटामुकुट लाएकी हुनुको अतिरिक्त त्रिनेत्र तथा नीलकण्ठस्वरूपिणीको वर्णित छ । (५) मार्कण्डेय पुराणको देवीमाहात्म्यमा सरस्वती अंकुश, वीणा, अक्षमाला तथा पुस्तकधारिणीको रूपमा वर्णित छ । (६) तर मूर्तिकारहरूले मूर्ति निर्माण गर्दा सधैंभरी शास्त्रीय नियमहरूकै मात्र परिपालन गरिरहेका छैनन् । खजुराहोका कतिपय विश्व प्रसिद्ध मूर्तिहरू प्रत्यक्ष शास्त्रीय आधारको नभई नितान्त मौलिक रहेका छन् । खजुराहोका ६४ भुजाहरूले युक्त मूर्तिहरू, शक्तिको साथ परशुरामको आर्लिगन मूर्ति, एउटै मूर्तिमा सबै अवतारहरूलाई सम्मिलित गरी एकादशमुखी प्रतिभाको निर्माण, ब्रह्मा, विष्णु, शिवका विशेषताहरूले युक्त हरिहर/हिरण्यगर्भको मूर्ति आदि-आदि-लाई यहाँ उदाहरणार्थ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । (७) सोही मौलिक कृतिहरूको परम्पराको प्रस्तुत सरस्वतीमूर्ति पनि छ । मोक्ष अर्थात् निर्वाणको लागि अत्यावश्यक ज्ञानको आराध्यदेवीको मूर्ति निर्माण गर्दा कलाकारले उक्त ज्ञानको सम्प्राप्तिको लागि नभई नहुने नासः (सिद्धि) को अत्यावश्यकतालाई पनि विर्सनन् । साँच्चै भन्ने हो भने नासः युक्त ज्ञाननै पूर्ण ज्ञान मानिन्छ । जस्तो स्त्रीपुरुषको सम्मिलित इकाई व्यक्तिको पूर्णत्वको परिचायक छ । यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा अर्द्धनारीश्वरको कल्पनालाई लिन सकिन्छ । (८) अनि नासः विनाको विद्याप्राप्त व्यक्ति ब्रह्मज्ञानप्राप्तिमा कुनै ध्यान नलिई कोरा वैदिक ज्ञान मात्र हासिल गरी गुह कुलबाट फर्केका श्वेतकेतु (९) जस्तै घोर अन्धकारमा जकडिने भएर मोक्ष प्राप्त गर्न नसकिने हुन्छन् । द्रायका राजा प्राइमकी एक छोरीमा भविष्यवाणी गर्ने शक्ति अवश्य थियो । तर, तिनमा नासःको कमीले गर्दा तिनको आमाबाबुले पनि तिनको कुरामाथि कुनै ध्यान दिएनन् जसको फलस्वरूप यूनान र द्रायका बीच भीषण युद्ध भै अन्तमा द्रायको सर्वनाश हुन गयो । ग्रीक अनुश्रुति अहिले पनि यसको साक्षीस्वरूप छ । (१०)

सरस्वतीलाई ब्रह्माकी शक्तिको रूपमा पनि उल्लेख गरिएको देखिए तापनि तिनी विशेषतः विष्णुकै शक्तिको रूपमा मानिने परम्परा रहेको छ । विष्णुकी लक्ष्मी र सरस्वती दुई शक्ति रहेको कुरा ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको

देखिनाको अतिरिक्त मूर्तिहरूमा पनि विष्णुको दायाँबायाँ लक्ष्मी र सरस्वतीका मूर्तिहरू कुदिएका छन् । अनुमानित एघारौँ, बाह्रौँ शताब्दी ई. का दोलागिरि शिखरस्थित चतुर्भुज विष्णुमूर्ति यसको लागि उदाहरणस्वरूप छ । फेरि, दुई स्वास्नी हुंदा घरमा जहिले पनि कलह हुने कुराको उदाहरण दिदा लक्ष्मी र सरस्वतीको नाम लिइने परम्परा यद्यपि प्रचलित हुँदै आएको छ । गुप्त सम्राट समुद्र गुप्तको प्रयाग स्तम्भाभिलेखको "सत्काव्य-श्री-विरोधान्" पंक्तिमा उत्तर प्राचीनकालीन लक्ष्मी र सरस्वतीको आपसी विरोधको चित्रण भएको छ । (११) यसरी सरस्वती विशेषतः विष्णुकै शक्तिको रूपमा रहेको कुरा जानिन्छ, तर प्रस्तुत मूर्तिको अध्ययनमा सरस्वती शिवको शक्तिको चित्रित गरिको देखिएवाट शिव एवं विष्णुको बीच कुनै भेदभाव नभई वैदिक समयदेखि प्रचारित हुँदै आएको अर्द्धत दर्शनको तत्समयको जनमानसमा व्याप्त प्रचार भएको कुरा प्रकट हुन्छ । स्कन्दपुराणान्तर्गत नेपालमहात्म्यमा हरि-हरमा भेद गर्ने व्यक्ति पाखण्डी, अधम, औ नरकगामी हुने कुरा वर्णन गरिएको छ । (१२) पशुपतिस्थित शक संवत् ४८९ को हरिहर-मूर्तिको पादपीठलेखले पनि उक्त तथ्यतिरै औल्याएको छ । (१३) बालकृष्ण समको संग्रहमा रहेको एक प्रस्तरमूर्तिमा उमामहेश्वरको अर्द्धनारीश्वर स्वरूपका उमाको अंशवाट विष्णु औ शिवका अंशवाट ब्रह्माको उत्पत्ति भएको देखाइएको छ जसलाई यहाँ पुष्ट्याई स्वरूप प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत मूर्तिको माथि दायाँतिर सानो एक कुनामा नासः द्योका प्रतीकात्मक छिहत्तहरू राखिएवाट प्रकृतिको अनुपातमा पुरुष अर्ध मात्र रहेको यथार्थता थाहा हुनाको अतिरिक्त प्रकृतिको माथि पुरुष राखिएकोले कमण्य तथा अचेतन प्रकृतिको क्रियाकलापमा अकर्मण्य तर चैतन्यभूत पुरुषको सन्निधिमात्रले पनि प्रभाव पार्ने सांख्य दर्शनको नेपाली जनजीवन तथा संस्कृतिमाथिको प्रभाव प्रकट गर्दछ ।

सांख्य दर्शनको यहीनै प्रभावको कारण अर्द्धनारीश्वरको सिद्धान्तानुसार स्त्री पुरुषलाई एकै पंक्तिमा राखिनुपर्ने भए तापनि प्रस्तुत सरस्वतीमूर्तिकै शिलापटलको दायाँतिरको माथिल्लो एक सानो कोणमा नासः द्यो (शिवनृत्येश्वर) का प्रतीकात्मक चिह्नहरूलाई उत्कीर्ण गरिएको हो । अत्यधिक सम्भावना यसैमा हुंदा सत्य अनि साँचो मानेमा यहीनै प्रतीत हुन्छ ।

उपरोक्त वर्णनहरूबाट कीर्तिपुर डाँडास्थित उमा-महेश्वरमन्दिरमा प्रतिष्ठापित सरस्वतीमूर्तिले कुनै पनि राष्ट्रको समुचित उन्नतिको लागि नासः द्वारा अभिप्राणित विद्याको प्रदान अत्यन्त जरूरी रहेको कुरा स्पष्ट दर्शाएको छ । यस तथ्यलाई इतिहासले पनि प्रमाणित गरिसकेको हुँदा यसमाथि अहिले गहिरिएर विचार गरिनु आवश्यक छ । किनभने आज इतिहासको यही नै ठूलो चेतान्वनी छ ।

टिप्पणी

१. हेनु होस्:-संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" (दोस्रो भाग), २०१८ वि. सं., पृ. १५
२. हरिराम जोशीद्वारा लिखित "नेपाल संस्कृतिको एक विशेषता" लेख
हेनु होस्:-अमृत पुस्तकालयबाट प्रकाशित "अमृत" सामयिक संकलन, पृ.
३. हेनु होस्:-स्व. पं. कुलचन्द्र शर्मा गीतमद्वारा टीका गरिएको "अमरकोशः", नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०२६, पृ. ११४
४. "Some authorities Stste; that parvati should be standing to the right of Siva and there are Sculptures representing parvati as Standing both on the right and on the left side of siva"

हेनु होस्:-गोपीनाथ राव लिखित "हिन्दू आइ-कनोग्राफी" भोल २ पार्ट १. ई. सं. १९६८, पृ. ३४०

"मद्रास म्यूजियममा राखिएको एक मूर्तिमा कार्तिकेयले आफ्नो दायां बाहुले आफ्नी शक्तिलाई आलिङ्गन गरिरहेको देखाइएको छ "

हेनु होस्:-गोपीनाथ राव लिखित "हिन्दू आइ-कनोग्राफी" भोल २ पार्ट २ ई. सं. १९६८, पृ. ४४७

"उपत्यकामा पाइने प्रस्तरका प्राचीन उभिएका विष्णुमूर्तिहरूमा प्रायः दाहिनेतिर लक्ष्मी र देब्रेतिर उनको वाहन गरुड देखिन्छन् । तर धातुमा यस प्रकारको मूर्ति आजसम्म देखिएको छैन-कमसेकम सो लेखकलाई थाहा छैन ।"

-लैन सिंह वांग्देलद्वारा लिखित "नेपाली धातुका मूर्ति" लेख ।

हेनु होस्:-नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित "प्रज्ञा" (त्रैमासिक पत्रिका), वर्ष-१ अंक ४, वि. सं. सं. २०२८, पृ. ९९.

"एलोरा गुहास्थित शिव कल्याण सुन्दर मूर्तिमा उभिरहेको शिवको दाहिने पार्वती उभिरहेकी छन्।"

हेनु होस्:-आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द क्लासिकल एज", भारतीय विद्या भवन, १९६२ ई., प्लेट XXXII, fig. ७९

५. हेनु होस्:- गोपीनाथ रावद्वारा लिखित "इलेमेण्ट्स अव हिन्दू आइकनोग्राफी" भोल १ पार्ट २ ई. सन् १९६८ पृ. ३७८

६. हेनु होस्:- " " "

७. हेनु होस्:-टाइम्स अफ इण्डिया प्रकाशन "दिन मान" साप्ताहिक, २१ मई १९७२, पृ. २४

८. उत्तर प्राचीन कालको एक उमामहेश्वरमूर्ति श्री बालकृष्ण समको संग्रहमा छ ।

९. हेनु होस्:-आर. आर. दिवाकर लिखित "उप-निषद्स इन स्टोरी एण्ड डायलाग", भारतीय विद्या भवन, बम्बई १९६४, पृ. १२३

१०. "संध्या समय समुद्र तीर की ओर गई हुई किसेष्ट्रा लौटी । वह अनिद्य सुन्दरी प्राइम की कई पुत्रियों में से एक थी । उसने जब पेरिसको देखा तो अपने पिता से उदास होकर बोली:

"अच्छा होता यदि यह न लौटता, इससे भी अच्छा यह होता कि यह कहीं मर गया होता क्योंकि यहां रहकर तो यह निश्चय ही संपूर्ण ट्रीय का नाश कर देगा । हे पिता अब भी समय है इसे निकाल दो ।"

"प्राइमने सुना, सेक्युवा ने सुना, हैक्टर ने सुना परन्तु किसीने उसकी बात पर ध्यान न दिया, उल्टे डांट कर उसे चुप करा दिया गया ।"

हेनु होस्:-डा. रांगेय राघव लिखित "प्राचीन यूनानी कहानियां", किताब महल प्राइवेट लिमिटेड, इलाहाबाद, पृ. १२४-१२५

११. हेतुहोस्:-वी. सी. सरकारद्वारा सम्पादित "सेलेक्ट इन्स्क्रिप्सन्स", कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५ पृ. २६३

१२. "अहो भाग्यमहो भाग्यं तपस्या सफला हि नः ।

एकत्र हि यतो दृष्टो देवो हरिहरौ प्रभू ॥

वयं कृतार्था धन्याश्च यद्दृष्टो मांसचक्षुषा ।

देवो हरिहरौ साक्षात् पुराणपुरुषानुभौ ॥

यो हरिं हररूपेण हरं च हरिरूपिणम् ।

यः पश्यति स एव स्याद् वैष्णवः शैव एव च ॥

हरौ हरे च ये भेदं कुर्वन्ति मनुजाग्रमाः ।

पाखण्डिनो वेदवाह्यास्ते वं निरयगामिनः ॥

गंगागौर्योरभेदं तु तथा शंकरकृष्णयोः ।

ये पश्यन्ति नरा धन्यास्ते कृतार्था न संशयः ॥"

-नेपालमाहात्म्यम्, अध्याय ११, श्लोक ५०,

५१, ५२, ५३, ५४

हेतुहोस्:-हरिनन्दन ठाकुर लिखित "नेपाल देश और संस्कृति", विहार राष्ट्रभाषा परिषद् पटना, १९६९ ई. पृ. ८

१३. हेतुहोस्:-"संस्कृत सन्देशः" २०१० प्रथम वर्ष, अष्टम अंक;

आर "नोलीद्वारा सम्पादित" नेपालीज इन्स्क्रिप्सन्स इन गुप्त करेक्टर्स, १९५६ ई. पृ. २८